

A decorative border with a repeating floral and scrollwork pattern surrounds the text.

ПЕТРО ВОЛИНЯК

**КУБАНЬ —
земля українська,
козача...**

1948

ПЕТРО ВОЛИНЯК

**КУБАНЬ —
земля українська,
козача...**

РЕПОРТАЖ

В-ВО „ПОЛТАВА“ — БУЕНОС АЙРЕС

1948

I.

Минули гомінкий Ростов, перетяли блакитну стрічку Дону, що її хтось недбало кинув на зелений килим степу, і наш поїзд бадьоро мчав далі на схід. Уже втік на захід Батайськ і назустріч поїздові пливла ніжна блакить південного неба і жовті, з сіруватими відтінками, стерні степів, що здавалися безкраїми, як всесвіт, — це й є Кубань, земля українська, козача, що слізьми й потом та кров'ю українськими полита.

М'ярко стукає, майже шумить, поїзд по рейках. Стою коло вікна й очима вбираю в себе кубанські краєвиди. Підходить старий козак, що їде з Ейська, й несміливо питає:

— Дозвольте, товариш, запитати: чи ви з України?

— Так, — відповідаю. — А чого питаєте? — питаю й я.

— Та так, — ніяковіє трохи. — Бо тепер багато вас з України їде на Кубань.

— Багато? А то добре, чи погано? — цікавлюсь.

— Добре! — відповідає поспішно і вже трохи сміливіш. — Чого ж пагано? Хіба ми проти українців? Я й сам полтавець.

— Отуди, — розчаровуюсь я. — А я думав, що ви козак...

— Тепер нема козаків. Всі ми — „граждане“, — відповідає мій співбесідник, з огидою натискаючи на „граждане“.

Хвилева мовчанка. Стоїмо коло вікна й мовчки дивимось у степ, що втікає повз вікно вагону на захід. Кидаю погляд на свого співбесідника. Ніби сірий і невиразний він, цей чоловік, на перший погляд, а вдивившись, то відразу бачиш, що не є це звичайний „советський стандарт“, а людина, яка цілком відмінна від інших, яка має характер і власний погляд на життя і світ. З такими людьми можна розмовляти.

Тишу перериває знову він:

— Що там робиться в тій Україні, що так люди відти тікають? — питає, заглядаючи своїми синіми очима в моє обличчя.

З очей його звичайна селянська, трохи наївна, цікавість разом з хитрим чортиком виглядала.

— І все вчений народ їде, — додає спокійно. — От ви, наприклад, хто будете?

— Вчитель, — відповідаю трохи злякано, пам'ятаючи, що тепер „людина людини вовк є“.

— Думаєте працювати тут? Є й у нас у станиці вчителі з України. Аж четверо. Гарні хлопці. Шанують їх наші козаки.

— То ви таки козак? — питаю.

— А як же! Ще прадід забрів сюди, — відповідає.

Я прошу розказати, як то відбувалося те переселення.

— Повинні ж бо внуки від дідів своїх чути щось про цю подію! — думаю.

Бачу, що мій новий знайомий не вперше чує таке запитання і, не вагаючись, починає розповідати. Але марно я сподівався почути про переселення запорожців на Кубань. Це було щось інше, трохи нове для мене. Я почув, як ще за цариці Катерини треба було Москві заселити кубанські степи, не так, щоб боронитись від Кавказу, як, швидче, завоювати його. Тож приходило військо на Полтавщину, оточувало село, забиравало старого й малого й під конвоем гнало на Кубань.

Голосили жінки, плакали перелякани

діти, а чоловікинасуплени никали по селі, не маючи змоги ані вийти з його, ані боронитись, бо настали чорні часи, коли

„наші шаблі поржавіли,
пістолі без курків“...

А підступна Москва скористалася з того і

„край веселий,
степ широкий
та й занастила“...

Довго йшов такий етап. Понад місяць часу проходило, поки перебиралися через Дін і на кубанські степи ступали. Багато й умирало по дорозі, а коли приходили на місце, то отаборювались серед дикого степу й починали землянки копати та курені ставити, щоб дітей та стариків від негоди заховати.

Багато вмирало від лихоманки та води недоброї, а хто живий лишався, то пізніш уже й добре жилося йому...

Слухаю цю немудру розповідь і мимоволі порівнюю часи цариці Катерини, яку наш народ прозвав сукою, з часами „найгеніяльнішого“ Леніна і „сонцеподібного“ Сталіна. Тільки одна різниця: тоді лише вивозили, а тепер ще й самі тікаємо! Тікаємо, бо нема місця українце-

ві в Києві, чи в Харкові: як за зайцями сталінські песиголовці полюють за ними. Тож і тікають українські патріоти з України, як шури з дірявого корабля, щоб життя своє врятувати. А навздогін їм з мільонів гучномовців летить цинічне:

„Я другой такой страны не знаю,
іде так вольно дышет человек“.

Мабуть дуже сумний вигляд був у мене після цих порівнянь, бо мій новопридбаний приятель вирішив потішити мене:

— Не журіться! Яюсь то буде. У нас поки що ще жити можна, а потім, дасть Бог, і на нашій вулиці сонечко блисне.

Тільки надія спасає людину від повного знищення. Тож і віримо всі, що прийде кінець нашим мукам, бо нічого ж вічного нема під сонцем. Тому й я кажу впевнено:

— Блисне! Мусить блиснути, бо кінець світу буде.

Прощаюсь. Беру свою валізу й виходжу до тамбуру, бо під'їжджаємо до станції Тихоріцької, де я маю висісти, а мій випадковий супутник іде далі.

II.

Хтось назвав ст. Тихоріцьку кубанською брамою. І це є правда. Величезний вузол, де сходяться залізничні колії з України (через Ростов), із Закавказзя (через Баку), з Надволжжя (через Сталинград) і з берегів Чорного моря (Новоросійськ)!

Замкнути Тихоріцьку — відрізати Кубань від світу. Величезні вантажи хліба, нафти, риби, вугілля, лісу, заліза та інших матеріялів цілими потоками пливають через цю станцію.

Зважаючи на важливу економіку станції й містечка, чи краще сказати величезної станиці Тихоріцької, органи безпеки просто шаліють від „бдітельності“, щоб не допустити самовільного, поза контролю Г. П. У., допливу населення. Кожен, хто приїжджає на працю, старанно перевіряється.

Завідувач районного відділу народньої освіти, до якого я з'явився, дуже мало цікавився моїми фаховими знаннями й документами, але всі інші документи старано розглядав, зробив мені справжній допит, але й того було мало. Він заглядає мені в очі й допитується:

— Хто вам порадив їхати на Кубань ?

І чого саме на Кубань, а не на Волгу, скажемо? Адже й там є українські школи, де ви могли б працювати?

Врешті, всі допити закінчено. Заповняю анкету й мене призначають на посаду викладача української мови й літератури у семирічній школі станиці Ново-Малоросійської.

Ці декілька годин, які я перебув у стінах райвиконкому, переконали мене в тім, що тут ніхто щиро не цікавиться українізацією. Виконують неприємний, згорі даний, наказ і все. Виконують його так, щоб тільки караним не бути. По-українськи в установах ніхто не розмовляв. Хіба що два-три вчителі, які випадково зайшли до відділу народньої освіти й розмовляли якимсь кубансько-українським язичием.

Поїзд на Краснодар, яким я мав їхати, відходив увечері. Маючи час, я пішов оглянути станицю. Сподівався хоч там знайти якісь назверхні ознаки українізації на кубанських землях. Про успіхи скрипниківського пляну дуже багато говорилося в Україні і кожен з нас, хто їхав сюди на працю, сподівався побачити тут великі осяги.

Але й тут чекало мене розчарування, бо крім української мови, якою говорила

більшість населення, і крім українського характеру будівель і цілих дворів, себто українського, що лишилося ще з діда-прадіда, я більше нічого не побачив. Не було сумніву, що в тихоріцькому районі вперто саботують улраїнізацію, маючи на це мовчазний дозвіл когось з „сильних світу цього“.

Розчарований повертаюся на двірць, купую квиток до станції Бурсак і чекаю на поїзда. На станції кипить, як у вулику. Здається, що це не станція, а якесь збіговисько народів. Кого тут тільки нема! З Сталінграду масово ідуть рижі „Ванюшки“ в конопляних лаптях і полотняних сорочках „навипуску“ до колін, ще й шнурочком підперезаних; з Ростова ідуть різноплеменні й різномаїті „європейці“; з Баку прибувають смугляві, завжди насуплені й мовчазно-горді, кавказці; з Краснодару йде потік козаків, чеченців та інших горян.

Взагалі, козаків багато, але почуваться, що ходять вони по кубанській землі не як господарі, а швидже як приймаки. А все ж, не зважаючи на пригніченість, яка чорною хмарою лягла на обличчя козачі, козаки вигідно виділяються на тлі цього „збіговиська народів“. Поважно виступають серед цього зборища.

Ходять наче пави між курми: гордо і впевнено, зі зневажливою іронією поглядаючи на всю ту „іногородню голу*“, яка, як сарана на ниву, лізе на Кубань. Почуття вищости видно в кожному погляді, в кожному кроці. Здається, що кожен з них хоче сказати:

— Гидую тобою, як жабою, але не давлю, бо чобіт марати не хочу.

Особливо зневажливо дивиться козак на кудлатого Ваньку-лапотніка, що або хвилюється й метушиться без толку, або стане десь у проході, роззявить рота і в носі колупав. Спостеріг я раз, як козак зустрів у дверях такого роззяву і „ненароком“ так зачепив його ліктем, що він звалився на своїх земляків, які саме чаювали. Бідака так був вражений несподіванкою, що ніяк не міг зрозуміти за що така напасть на нього. Аж тоді, коли й від своїх стусана дістав, то опам'ятався й зареготав. А козак стояв і оком не моргнув.

Дивишся на це все і острах бере: куди ідеш? З ким і як працюватимеш тут на кордоні дикої й невідомої, але разом з тим гордої, свідомої своєї сили та переваги, мудрої Азії?

*) Іногородній — не козак, що живе на козачих землях.

III.

Уявіть собі село десять кілометрів завдовжки і два-три кілометри завширшки, що з відлогих схилів скочується до берегів широкої степової річки Тихої. Води в тій річці не видно, бо поросла вона вся очеретами, куширем та ситнягами. Поміж тими водяними бур'янами в чисті протоки, якими й біжить вода в річці Тихій. Через ту річку — стара, стара, ще прадідівська, довга (метрів із двісті!) кладка на високих дубових палях. І коли ви йдете по тій кладці й сядете собі спочити посередині, донизу ноги спустивши, то переконаєтесь, що в річці аж густо від карасів, пліток, сазанів і щук. Крім того, повно раків, а з очеретів ще й болотяні курочки на чисту воду випливають. Одним словом, річка, про яку ви колись у повістях Чайковського читали.

Так отож, село над такою благословенною річкою козачою. А в тім селі є: декілька величезних колгоспів, у яких люди зовсім дарма на державу працюють, чотири початкові і одна семирічна школи, 57 членів і кандидатів партії (в тім числі одна жінка), три сотні комсомольців (в тім числі семеро дівчат) і широкі вулиці та майдани. Але сказати широкі,

то значить сказати так, щоб ви не мали уяви про ті вулиці та майдани. Треба сказати: широчезні! Перше-ліпше європейське містечко середнього розміру позавидує на такі вулиці.

А ті вулиці поросли лободою й полинем. А полинь і лобода такі густі й високі, що ви ще ніколи не бачили таких. А в тому полиневому чатиннику протоптано стежки-кривульки, якими ходять, і проторовано сліди-доріжки, якими їздять.

Якщо ви невеличкого росту, то йдете собі такою „вулицею“ і ніхто не бачить вас, а ви бачите лише синє небо над землею кубанською. Якщо обдарував вас Бог високим ростом, то ваш картуз плаває над сизим морем оцих полинево-лободяних хащів, а вам інколи пощастить, крім синього неба, ще й верх хати якоїсь побачити.

Дуже рідко люди по тіх вулицях ходять, а ще рідше їздять: нема часу — трудодні заробляти треба! Не дурень бо прислів'я видавав: сюди тень, туди тень та й пропав трудодень!

Серед головного майдану стоїть церква станична („опіум“ для народу козацького, кубанського), а трохи вище великий двоповерховий цегляний будинок, де колись урядував станичний отаман, а те-

пер урядувє станична рада на чолі з надісланим десь з далекого району (щоб не свій був і не пожалів кого, боронь Боже!) комуністом.

Навколо цього будинка великий двір, шалівками обгороджений, а в дворі, довгий, з червоної цегли, під бляхою, будинок стоїть. За чорних часів „звіроподібного всея Русі самодержця“ Миколи II станичний отаман в тому будинку коней тримав. А в наші „найщасливіші часи епохи сонцеподібного вождя“ Йосипа I, голова станичної ради до його козаків замикав, щоб себе шанувати, а свою владу і вождя „геніяльного“ над усе в світі любити, їх привчити.

Отож, якщо ви це все уявили, то вже й знаєте станицю Ново-Малоросійську (яку ще в народі Бірючою дражнять) саме такою, якою вона була в серпні року Божого 1932-го!

Населення станиці майже на сто відсотків українське, за винятком декількох зайд, які прибули пізніше. Це були переважно гандлярі й ремісники, що тепер перекваліфікувалися на активістив урядовців. Мова в станиці теж українська з різними ознаками полтавської говірки. Дуже характерні прізвища, які цілком зраджують походження їх власників: Ки-

рячок, Тарасенко, Рябичко, Демиденко, Величко, Шаповал, Полтавець, Ганджула та інші подібні.

Невдовзі після мене прибула (теж з Києва) викладачка історії. Була це велика втіха для всієї вчительської громади, яка вся без винятку щиро переймалася українізацією і кожен учитель тішився, що школа врешті укомплектована педагогами. Крім того, місцеві вчителі мали змогу мати вечірній курс українізації, в якому почували велику потребу.

Ознайомившись з учителями і трохи з населенням, я заспокоївся. Гнітючий настрій, який був у мене з моменту, коли я побачив вороже ставлення до України співробітників райвиконкому, зник. Я відчував, що не буду тут білою вороною серед граків, бо переконався, що всі вчителі були такі само українці, як і я. Ставлення до нас, прибулих з України, було щире й товариське. Спільна недоля еднала нас. Найбільше нас тішило, що на нас не дивились, як на представників „братнього народу“. Хоч мене обрали за голову спілки вчителів станиці і я став „профбюрокротом“, все таки мене кликали до вікна, щоб я послухав, як учні, ставши в коло серед двору, співали кубанський гімн, якого я ніколи не чув.

За співання кубрнського гимну, та ще в державній установі, грозила така само кара, як і за „Ще не вмерла Україна“. А все ж його співали всі, навіть діти в школі.

Станової зневаги до українців не було, хоч взагалі почуття стану на Кубані надзвичайно велике. А все таки мої товарищі учні п'ятої класи, перервавши лекцію, поставили питання цілком одверто і недвозначно:

— А скажіть, Ірино Павлівно, чи ви козачка, чи мужичка?

Даремно Ірина Павлівна намагалася довести їм, що між нами нема різниці, що ми всі українці і всі колись були вільними козаками, але то не допомогло. Ніяк не вкладалася ця „рівність“ у задурманені дитячі голови і вони твердили свої:

— Е, ні! Що мужик, то не козак!

Чи можна було гніватись за це? Бо чи не в краще міцно триматися свого, як легко поступатися ним і брати чуже?

Мабуть саме в тому і в відпорна сила нашого народу.

IV.

Надокучило мені тягати одним гачком щоразу по одній (лише деколи по дві!) рибині. Тож роблю винахід: поруч з останнім колінцем вудки чіпляю ще два і до кожного гачок! І став з моєї вудки „триголовий змії“, як назвав цей винахід мій новий приятель, теж рибалка, Павло Діброва.

Посідаємо ото ми з Дібровою на „головній магістралі“, себ-то на кладці, яка з'єднує центр станиці з Заріччям, саме над головною протокою, спиною один до другого, і закидаємо: я свого „триголового змія“ проти води, а Павло свою „одноосібницю“ за водою спускає.

Я собі на рибу відро на кладку вішаю, а Діброва, за старою традицією, рибу в торбу скидає.

Поза тим жодної різниці не було між нами. Обидва ми не випускали з зубів цигарок, обидва з приємністю вдихали вогкі запахи Тихої, обидва однаково замріяно вдивлялися в густу синяву південного кубанського неба та (і це було найголовніше!) до одного висновку приходили:

— І який то світ гарний та любий!

І як небагато треба людині, щоб бути щасливою!..

Як посиділи годину, так моє відро, а Павлова торба — повні. Поскладаємо своє причандалля рибальське на кладку, повернемось один до другого обличчям та й говоримо.

Павло Діброва — старий козак, давній ще. Якто кажуть, „ще діди його з запорізького казана саламахи заживали“. Сьогодні він у доброму гуморі. Повільним рухом обпаленої сонцем руки кидає недокурком у Тиху, зазирнув у воду, плюнув через губу вслід за недокурком і розлігся на кладці. Потягнувшись, закладає руки під голову й дивиться в небо, мружачись, як кіт, від сонця, що вже котиться на захід.

Виймаю з кишені пачку „Волгодону“ і, теж простягаючись на дошках, пропоную:

— Закуримо, товаришу Діброво!

— Та воно, хоч гусак свині й не товариш, але давайте одну спортю, — з трохи не королівською поблажливістю відповідає Павло.

— А добра пигарка, — додає, затагнувшись. — За таку цигарку варто буде й скинути щось, як платитимете мені.

— Як платити? — дивуюсь я. — За що ж я маю вам платити?

— А за те, що в моїй хаті живете.

— Я? У вашій хаті?

Це була цілковита несподіванка для мене. Якесь непримне почуття пронизало мене, ударило в мозок і соромом пекло свідомість. На мить здалося, що я справді зробив найганебніший вчинок: привласнив чужу працю-кривавицю, злочин, на якому побудована вся ця „райська“ держава. Та то на мить одну, бо я певен, що Діброва не обвинувачуватиме мене в грабунку. Відповідаю жартома:

— А я думав, що то мені влада хату дала, а то ви! Он як то є в світі: і не знає чоловік, хто йому добро зробив.

Аж сплюнув мій Павло з пересердя:

— Еге влада!... Була в собаки хата, так і в вашої влади. Влада... — і загнув так, що аж очерет під берегом зашелестів від страху. Ніколи я ще не бачив Павла таким сердитим.

— І ви не боїтесь отак при чужій людині говорити? — питаю, посміхаючись. — А що, як я візьму та й заявлю?

— Е, чорт зна, що говорите! — сердиться Діброва. — Заявлю... — перекирвляє мене. — Ніби він не такий, як я! А

якби й хотіли заявити, то хто чув, що я так казав?

— Та й то правда, — згоджуюсь.

Мовчимо. Тихо над річкою. Ніби вмерло все. Тільки сонце припікає. Здається, що чуєш, як брентить сонячне проміння, пробиваючись крізь повітря до землі.

Тишу перериває дзвін. Сумний і поважний, як думки наші. По душі дзвонять. Надокучили комусь земля й сонце і пішов синьої радості у далечінях безкраїх шукати.

— Знову похорон, — мелянхолійно стверджує Діброва. — Зголоднів народ, то й мре. Щодня п'ять-шість похоронів. Не було ще такого, щоб так від пропасниці мерли.

— Е, та ще не так і голодно у вас, — заперечую я. — На базарі все, що хочеш, є.

— Та на базарі є, але пів станиці на гарбузовій каші, навіть без пшона, а не то що без масла, жие, — відповідає Діброва.

Знову мовчимо, і знову тиша. Тільки дзвін тужить по життю втраченому та десь чапля над водою крикнула тривожно. Тоскно. Жаль, як дим пекучий, росте з грудей і за горло душить.

— І давно вже ви не в своїй хаті живете? — питаю Павла.

— Е, — махнув рукою. — Ще з двадцять і дев'ятого року... — відповів і замовк.

Мовчав. Тільки жалем з очей стрілив. Кинув ним під західній беріг і тоді чорна тінь, (як сум стоптаної душі людської), від верб, що на березі красувалися, на воду впала.

Затих дзвін. Стомився мабуть. Та й чи варто тужити за тим, що втрачено навіки? І ми мовчали. Сідало сонце за обрій, злотистою імлюю закурений, і золотило плавні за Тихою. Раптом піднявся Діброва. Випростався дужо, бризнув силою з очей і промовив:

— Ну й чого журитись, як на похороні? Ще будемо жити! На злість їм не піддамся пропасниці.

— А скажіть чесно: з чого ви живете? — питаю,

Зніяковів Діброва. Трохи замнявся, а тоді пошепки, хоч не було нікого поблизу:

— А не скажете нікому? Ну дивіться ж мені! Ви чули про „дикі пасіки“? Так ото й я таку пасіку маю. Дякувати Богові рік добрий, дощовий, а степи комуна забур'янила, то меду є так багато,

що ще за запорізьких часів хіба було стільки.

І справді, дивний вигляд кубанські степи мали. Замість пшениці золотої — буркун та лобода узріст людини вирости; замість проса — мишій, як тирса в степу козацькому хвилюється; замість кукурудзи — курай та перекотиполе сизими вівцями степи вкривають. Ідеш степом і не бачиш, чи росте там щось, що людина сіяла, чи лише, як кажуть козаки, „чорте та те, що сіреним цвіте“? А воно росте й буяє і цвіте все, справді, сіреним та синеним. І не видно того цвіту, а меду стільки, що з одного солом'яника по вісім пудів набирали.

І було це в країні, яка кинула бундючне гасло: „Далой коня — дайош трактор!“ Смерть голодна йшла степами забур'яненими й на ходу косу мантачила. Почорніли люди від страху й голоду, а вмирати не хотять. Ночами вулики солом'яні плетуть і таємні пасіки в степу ставлять. Сподіваються, що може смерть голодна, степами йдучи, на їх спотикатиметься і не так скоро до станиці прийде.

А вона йде та косить. Держава їй шляхи широкі торує — пасіки степові, таємні, „дикими“ називає і знищує. І все мовчить, і все терпить. Не запротестує, не

обізветься навіть, бо чи знайдеться сміливість протестувати, коли вся безмежна країна, „від молдаванина до фіна“ і від литовця до японця, день і ніч виспівує:

„Человек проходит, как хозяин,
необ'ятной родіни маей“?

Не знаю, чи є такі герої, але Павло Діброва не пробує протестувати. Він тільки вмирати не хоче. Він і досі вірить. Вірить і сподівається. Через віру цю так вперто свою пасіку ховає, що ніхто не знайде.

V.

Несподівано під'їхали дрожки і присадкуватий чоловік середніх літ прив'язав віжки до штахети й пішов до хати.

— До мене, чи до Рябичка? — питав я себе, трохи хвилюючись.

Постукали.

— Прошу! — відповідаю на стук.

Заходить. Досвідченим оком співробітника розвідки оглядає кімнату, а гострим поглядом невеличких, залізного кольору, очей розрізає мене від тім'я аж до п'ят і, подаючи руку, рекомендується:

— Філонов, культпроп парт'ячейки.

— Дуже приємно, — відповідаю й називаю себе. — Я вас знаю, — додаю.

— Я вас також знаю. А коли ми один другого знаємо, — говорить, посміхаючись, — то не будемо час гаяти, а поговоритимемо одверто. Я прийшов до вас по допомогу. Ви знаєте, що реакційне козацтво саботує політику партії й уряду і в наслідок саботажу хліб стоїть у степу й ніхто збирати не хоче. Ви мусите організувати вчителів і учнів на збирання пшениці.

— Як збирати? — питаю.

— Руками, — одержую ляконичну відповідь. — Є ділянки, на яких більше бур'яну, як пшениці. Вашим завданням є організувати школи на збір пшениці з таких ділянок руками по одному колоску. Вважаю зайвим говорити, що тут вчительський колектив станиці, а ви зокрема, складесте іспит політичної свідомості.

Що можна було сказати на таку промову? Пробивав переконати, що школи дуже пагано поставлені, що довгий час не було кваліфікованих вчителів, що не було й нема підручників, отже відірвати учнів від школи, то значить зірвати учбовий рік і т. д. і т. д. Але де там! Мій культпроп навіть і слухати не хоче.

— Перша заповідь — хліб державі!

Не будемо торгуватись, а завтра ви поїдете в степ, оглянете місце праці, а увечері зберете загальні збори вчителів і проведете ухвалу, що сто відсотків вчителів і учнів працюватимуть на збиранні хліба. А тепер — до побачення, товариш голова профкому! Бажаю вам успіху. Вірю, що ми будемо друзями, а не ворогами, — додав виходячи з хати.

Офіційно це зветься культурно-масова робота, а народ зве просто: добровільно-примусово! Партія так певна в тім, що всі 100 відс. населення підтримують її політику, що навіть найнижчий партійний чиновник виключає будь яке заперечення, як непотрібні теревені й витрату часу.

На другий день, коли я вийшов з першої лекції, то в учительській застав голову одного з зарічанських колгоспів, який цілком безцеремонно і, теж „не гаючи марно часу“, заявив:

— Товариш Філонов казали, що ви мусите поїхати зі мною в степ, бо ви всі будете робить у моєму колгоспі.

Ми переглянулись з завідувачем школи, але ні я, ні він нічого не сказали. Завідувач бачить, що я вагаюсь, підходить до мене і тихо, щоб не чув голова, каже:

— Нічого не зробіте. Треба їхати, бо

буде пагано. Ваші години я чимсь заповню.

— Ідемо! — сказав я до голови колгоспу і мовчки пішов з кімнати.

Ішли довгою, покрученою вулицею до греблі. В станиці порожньо й тихо. Наче принишкла вона, чекаючи біди. Людей не видно. На праці, чи поховались? Часом якась жінка вигляне з-за рогу хати і злякано зиркне на нас, ніби вгадуючи:

— Куди й чого вони їдуть?

Як колись жахався народ царського опричника часів Івана Грозного, з мітлою й собачою головою за плечима, так жахався й появи советського активіста чорної доби Йосипа Сталіна. Це почувалося завжди, а тепер, коли оте глухе слово „саботаж“, як петля над головою, місяцями вже вісить над Кубанню, то й найхоробріші люди чорніли від страху перед активістом.

Виїхали в степ. Над степом — північно-західний, холодний вітер і сірі, замурзані хмари. З хмар сіялась дрібна й густа, як курява, мжичка. Осінь остаточно запанувала в степу. В цьому році він не був золотий, як завжди в цю пору, коли, як казав Рильський, на землі лиш „жовті стерні й синє небо“ і більш нічого. Тепер він не жовтий від стерні, а сіро-зе-

лений від бур'янів. Одноманітність краєвиду порушували лише степові токи, що скиртами, як горами, підносились в сірому тумані. Кожен тік складався з трьох величезних скирт, які розташовувались у формі літери „П“. В середину такого „току“ мали колись завести молотарку й двигуна, змолотити її тоді жнива закінчені.

Під'їжджаємо до першої групи колгоспниць, що мов гуси розбрелись по бур'янах і жали пшеницю. В кожній був серп, або ніж і вони зрізали ними рідке колосся, що вже почорніло і влякло до бур'яну. Зрізані колоски скидали в пелену, а тоді зносили на купки.

Такий вигляд мали жнива на Кубані! На тій Кубані, яка має найбагатші чорноземи в світі! Це наслідки бундючного гасла: „Далой коня — дайш трактор!“

— Здрастуйте! — сказав голова, зупиняючи коні.

— Здрастуйте, як не жартуєте, — відповіла неохоче одна з колгоспниць.

— Ну, — думаю собі, — мабуть не дуже тут шанують начальство, коли так вітаються.

До нас підійшла кремезна дівчина і, пильно вдивляючись в обличчя голови, іронічно вигукує:

— Дивіть, дівчата! Та це ж наш Півень прийшов!... Мое вшануваннячко, товариш голова! Дай поцілуємся з тобою! — І, граючи очима й виблискуючи зубами, витирає губи засмальцьованим рукавом і підходить до голови.

Голова, передбачаючи неприємність, ніякові й блідне. Простягає руку й стримує атакуючу дівчину.

— Галько, не казись! — півжартом, півповажно звертається до неї. — Іди краще жати.

— Що-о? — З притиском відповідає Галька. — Жати-и-и? А за печінки б тебе жало, паразит отакий! — аж зеленіє від люті.

Тоді раптом повертається до дівчат і на весь степ:

— Дівчата! ... вашу матір! Начальник прийшов, а ви мовчите?! А може б ви заспівали щось?

Взялася в боки й міцним та соковитим голосом, рахманним, як чорнозем кубанський, почала:

„Кукурудзо, кукурудзо,
в тебе листя косяком!..
Голова наш у чоботях,
а ми ходим босяком!..

Бачу голова мій зблід. А на лану зро-

білося щось страшне. Всі жінки, мов за командою, кинули працю, взялися в боки і, ще не затихла луна від Гальчиного заспіву, як гримнув могутній приспів:

„Гей, гей, гей!

... вашу матір,

Нащо було нам брехать,
як нема в що узувать?!!

Голова пробував перевернути це в жарт і, намагаючись посміхнутись, наскільки вистачило сили, „весело“ крикнув:

— Тю, на вас! Показилися, чи що?

Та занадто була гостра ситуація, щоб жартом скінчитися. Якась літня вже жінка рвучким рухом руки схватила серп і рішуче пішла в наш бік. Гурт раптом затих. А молодиця йде. Почуваю, що наступає критичний момент. Голова колгоспу нервово блідне, стромляє руку до кишені й тримає її там, не виймаючи.

— Стрілятиме, чи ні? — намагаюся вгадати.

Мабуть це питання повстало й у голові войовничої молодиці, бо вона затримала ходу, а тоді кинула серпом об землю, сплюнула люто й прошипіла:

— На матір свою, суку, тюкни, що вилупила тебе падлюку, а не на мене!

Несамовитим реготом і тюканням гурт

одноголосо схвалює її пропозицію. Невеличка чорнявка, що стояла збоку й ніби зовсім не приймала участі в цьому голосному карнавалі, гострим, трохи металевого відтінку голосом, піддає охоти:

— Чого злякалися, тітко Оришко! Серпом по ... х його і все!

Знову несамовитий регіт розлігся по стегу. Здавалося, що чорнозем піднявся й правічною огидою плює на цього представника чужої влади.

— Ідемо відси, товариш учитель! — звертається голова до мене. — Хоч би чужого чоловіка посоромились, — кидає докір розбурканим, як кубло степових ос, жінкам.

— А й справді, безстидниці отакі! — ствердила й Галька. — Правда, що краще, коли ми співаємо, товариш Півень? Та й вам, — звернувшись до мене, лукаво підморгнувши одним оком, — буде цікаво кубанських пісень послухати...

Мені було таки дуже цікаво, але голова, що вже тримав віжки в руках, награв мене їхати. Сідаю й коні рушили. Голова сопе та мовчить, Тільки коней безневинно батогом періциють. А жінки не вгавають. Слідом за нами срібний Гальчин дзвіночок видзвонював:

„Наварили нам кандьору,
нема й соли — лиш вода!
Обіцяли рай і щастя,
а тут -- горе та біда!

А слідом за нею дужий хор кидав потоком лютого осуду:

„Гей, гей, гей!
... вашу мать,
нащо було нам брехать,
як нема чим годувать?“

— Що, чули? — питає мене голова, коли ми трохи від'їхали. — От і роби з таким народом! Попробуй плян хлібоздачі виконати.

— Чогось розсердились, а на вас злість зігнали, — потішаю його.

— Чогось розсердились! — передражнюює. — Вони вже „чогось“ із 1929 року сердяться, як почалась колективізація. Але тепер з цієї злоти мабуть щось погане вийде. Бачу, що так не кінчиться.

А тим часом, поки голова нарікає на „несознательний народ“, коні весело біжать у невеличку балочку, а я сиджу й тішусь, що мав нагоду спостерігати „радісну“ зустріч колгоспників з своїм головою. Але бачу, що мій голова задивився кудись у бік, а тоді раптом смик-

нув за віжку й коні побігли вздовж балки,
— Куди це ми їдемо? — питаю здивовано.

— Ось зараз побачите, — відповідає.

Проїхали ще пару сот метрів і зупинились коло двох довгих і широких, але низьких, стіжків.

— Бачите? — питає голова, показуючи пужалном на стіжки.

— Та бачу, — кажу, хоч не знаю в чому справа.

— Що це таке? — питає люто, ніби то я поставив їх.

— Та скирти ж, не корови! — відповідаю.

— Скирти!... Не скирти, а секретний тік!

Але бачучи, що я нічого не розумію, голова пояснює мені:

— Не хочуть хліб державі здавати, то крадуть і ховають по балках і бур'янах. Маємо ми клопоту з розшукуванням цих токів. Недавно знайшли одного активіста, що з пробитою головою в Хрестовій балці лежав. Він за два тижні дев'ять таких токів знайшов.

— Та воно, — продовжував, питально дивляючись в мої очі, — трохи й страшно весь хліб віддавати...

— А хіба весь забирають? — питаю.
— Ще й не вистачить... — сказав і посміхнувся гірко.

— То й не диво, що козаки хліб ховають, — кажу.

Здавалося, що ось-ось найде просвітлення і товариш Півень заспіває іншої пісні, ніж співає щоденно. Бачу, що мучить його совість, що почуває вину свою перед народом, але покаятись не може. Дуже далеко пішов у запродавстві своєму товариш Півень.

— Не нам з вами стогнати та саботажників оплакувати, — рішуче заявляє Півень. — Бо я колгоспників, а ви вчителів пожалієте, то пшеницю в степу білий кожух накрив, а тоді партія запитає нас: а де то ви, хлопці, милосердя своє поділи? Чом то ви до влади своїєї не були милосердні, а тільки до куркулів та саботажників?

Перечити неможливо, бо я й так не знаю, як дивляться на мене: чи я надійний в їх очах, чи ненадійний?

— Ну, — сказав Півень, коли ми вїхали з балки, — оце і є та ділянка, яка призначена для шкіл.

Сумний вигляд мала ця ділянка. Понад п'ятсот гектарів укріті буркуном і лободою понад метр заввишки. Темно-бру-

натні, ніби підпалені, колоски пшениці, як для прикраси, були розкидані в цьому зеленому морі.

— Скажіть чесно, товаришу Півень, — звертаюсь з останньою надією до голови, — чи можна пускати дітей у ці хащі? Чи вони щось зроблять тут?

— Мусять зробити! Для побудови ко-мунізму в одній країні — найбільша жерт-ва не повинна зупиняти. Хіба чесний ра-дянський учитель не мусить знати це? — запитав він, виразно дивлячись на мене.

Я більше не перечив і не запиту-вав. Вважав своїм обов'язком потакувати і захоплюватись „успіхами“ в боротьбі з саботажем.

VI.

Була середина жовтня. Стояли теплі й сухі дні. Здавалося, що знову літо на-стало. Тільки густе повітря та бабине лі-то, що з синього неба на степи спадало, та ще ключі журавлині, що попід небе-сами землю свою оплакували, про осінь на степах кубанських нагадували. В ці дні перестали існувати всі п'ять шкіл у ста-ниці Ново-Малоросійській. За наказом партії й уряду на прорив пішли. Всі, як

один: від першої кляси до останньої від сторожа до завідувача.

Як різномасті гуси розповзлись діти по бур'янах. Як за сон-трави квітом га-нялися за пшеничними колосочками, що золотом порозхлюпувались між бур'яна-ми. З початку було весело, а підвечір, коли потомились, а подряпані руки й но-ги щеміли, наче посолені, то почалися наркання й невдоволення. Уповноваже-ний райкому партії, що мисливським псом никав по степу, до всього придивляючись і прислухаючись (здавалось, що думку кожного вгадати хотів), на кожну таку скаргу заявляв:

— Покиньте ваше інтелігентське скиг-ління!

Ця „ввічлива пропозиція“ уповнова-женого райкому йшла впарі з таким по-глядом його маленьких, глибоко під лоб загнаних, очей, що той, хто скаржився, знічувався й негайно відходив. Одійшов-ши геть-геть, оглядався злякано, ніби по-чував, що товариш уповноважений своїм партійним, ленінсько-сталінським погля-дом прибив йому до спини таблицю з страшним і до смертного знаку подібним написом:

— Це — саботажник!

Страшне це глухе, досі чуже й не-

зрозуміле, слово: саботаж. Як кара Божа, якої ніяка сила людська не відверне, несподівано впало воно на кубанську землю, ніби смертним покривалом накрило її і, здавалося, от-от задушить все, що лишилося живе на ній.

Холера прийшла відкись і задушила три тисячі курей в колгоспі — саботаж!

Гнилець забрався на пасіку і всі п'ятсот вуликів знищено в другому — саботаж!

Понад три тисячі кролів з кролефарми розбіглися в третьому — саботаж!

Бур'яни в степу замість пшениці поросли — саботаж!

Не хочать козаки робити, з голоду пухнучи, щоб Москву годувати — саботаж!

Я, як і кожен учитель, цілий день думав, як кінчиться цей день. Чи не припечатують нас увечорі отим гадючим словом — саботаж? Але, дякувати Богові, обійшлося все досить добре. Уповноважений райкому був дуже вдоволений, що вчителі й учні зібрали за день 72 кілограми пшениці. Я пробував пояснити, що це в недопустиме марнотратство, а не „жнивна“, коли людина збирає за робочий день 128 грамів зерна.

— Та ж людина не може жити, коли

їстиме в день по 128 грамів хліба, — пояснював я уповноваженому райкому й голові колгоспу, сподіваючись, що вони відмовляться від дальшого використання шкіл на „жнивних“.

— Киньте свої непотрібні жарти, — відповів, поблажливо посміхаючись, уповноважений. — Партія б'ється за кожен грам зерна, а ви назбирали аж 72 кілограми!

— А я певен, — додав голова, — що завтра ви візьмете в руки своїх учителів і буде не 72, а 100 кілограмів.

— Але погодьтеся, — відповів я, — що це злочин! Це — найбезглуздіша розтрата національного багатства!..

Аж поторопіли від несподіванки мої співбесідники. Хвилину дивились на мене, як на божевільного, а тоді уповноважений, підійшовши шільно до мене, сказав, майже прошепотів:

— Ви ще занадто молодий, щоб партію вчити! Ми поради не потребуємо, а саботажників завжди пізнаємо, хоч би вони й профкомом вчителів керували.

Жахом обдало мене від цих слів. Мені здалося, що петля вже була на моїй шійі і мене вже волокли в льохи ГПУ. Я проклинав себе за свій довгий язик і почав на всі лади викручуватись, що я зо-

всім не проти того, щоб школи допомагали, а навіть навпаки, що мене неправильно зрозуміли і т. д. і т. і. Ледве втихомирив начальство й побіг доганяти учнів і вчителів, що вже більше як на кілометр розтяглись, ідучи додому.

На другий день ми зібрали 54 кілограми зерна, а на третій — дітей з'явилося ще менше і ми спромоглися лише на 37 кілограм. Я порадився з директором семирічки і він адміністративно заборонив „жнивна“, мотивуючи тим, що немає офіційного дозволу на ці роботи від відділу народньої освіти, якому підлягає школа. Початкові школи пішли за нашим прикладом. Так і закінчилися наші „жнивна“.

Праця в школах входила в нормальне річище. Нам, приїжджим з метрополії, часто здавалося, що лише ми принесли українську культуру на Кубань. Ми тишилися, що українська книжка, яка фактично після нашого приїзду почала завойовувати станицю, робила свою велику освідомлюючу роботу. Було приємно спостерігати, як щоденно збільшувалось число свідомих українців у станиці. Декому часом здавалося, що ми робимо не розмосковлення, як казав Скрипник, а справді українізацію неукраїнських земель і лю-

дей, як то старалися переконати партія й уряд. Та не так воно було справді, як нам здавалося. Переконали мене в цьому мої учні.

Маючи намір привчати дітей до самостійної праці і разом з тим одержати етнографічний матеріал, я дав завдання учням сьомої класи записати кожному по п'ять народніх пісень. Яке ж було мов здивування, коли через тиждень я одержав майже цілий „Кобзар“, напрочуд неписьменно переписаний. Накинувся я на цілу клясу, а особливо на ліпших учнів, докоряючи, за намір ошукати мене і за лінєвство пошукати й записати справжні народні пісні. Майже вся кляса розплакалась і заявила, що то не є Шевченкові твори, а такі справжні народні пісні. Це так зацікавило мене, що я мусів переконатися й таки переконався згодом, що ціла станиця співає майже всі твори Шевченка, не підозріваючи навіть, що то твори українського поета. Більшість тих, які співали твори Шевченка, про автора їх ніколи й не чули й нічого не знали.

Так ішла вперта і важка робота в школах, яка мала дати нове покоління кубанців, майбутніх українських патріотів. На це була звернута вся увага, на це віддавалися всі наші сили й час. Ми виріши-

ли, що партія у своїй боротьбі за Кубань вже не помічає шкіл, не цікавиться ними і ми, врешті, матимемо змогу стати осторонь від боротьби з саботажем і спокійно працювати. Та це була помилка. Події найближчих днів втягнули школу у двобій „Кубань – Москва“, який мав вирішити: чи мають козакі місце під кубанським сонцем, чи ні?

VII.

Події розвивалися дуже швидко. Черговим пострілом Москви була постанова ЦК ВКП(б) за підписом самого Сталіна „про позачергову, надзвичайну чистку партії й комсомолу в районах Кубані“.

Дійшли до краю кремлівські можливо-владці: навіть своїм опричникам Сталін не вірить! Найсуворішу чистку вирішив зробити, щоб у партії не лишився жоден непевний, жоден, хто не здібен рідного батька й матір голодом заморити, але виявити себе вірним Сталінові й партії.

За два тижні після оголошення постанови про чистку, появилась комісія по чистці і в нашій станиці. Зустріли її похмуро й з страхом, наче суд, що має намір на қару смертну засудити всіх своїх підсудних. Неслухняні колгоспники не про-

минули й цієї нагоди, щоб „виявити свою безмежну відданість партії“. В перший день приїзду комісії голови більшости колгоспів змушені були рапортувати, що „саботажники“ шнурками й цурками поскручували коням морди й понаганяли їх у степ. Вимагали від зляканого голови станичної ради цілої бригади на ловіння коней, бо колгоспники не слухали голів уже. А тимчасом, коні, як божевільні никали по степу, не маючи змоги ані їсти, ані пити.

Станична рада виділила комсомольську бригаду рятувати коней. Комсомольці виявили цілковитий непослух і голова комісії по чистці насупивши брови спокійно заявив голові станичної ради:

— Ну, щож, підеш сам коней ловити, як не вмійш заставити слухати себе. Це — наслідки „умілого керівництва“.

Голова станичної ради відчув, що земля під ним остаточно захиталася. Він зблід і благально дивився на голову комісії. Але „Москва сльозам не вірить“. Голова був безжальний.

— Чого дивишся на мене, як баран недорізаний? Чи не я тобі коней ловитиму?

Чистити почали з комсомолу. За шість днів вичистили 98.5 відс. комсомольців!

Закінчили з комсомолом і почали комуністів. Тут справа пішла ще краще. На дверях залі, де була чистка, стояло два вартових з ГПУ і, як тільки комісія робила постанову: „За побутовий розклад і за втрату клясової чуйності з партії виключити”, то один вартовий лишався на дверях, а другий брав свою жертву і вів до колишньої отаманської стайні.

— Ще ніколи отаманська стайня таких расових жеребців не мала, як тепер, — тішились козаки.

За тиждень роботи комісії з 57 членів і кандидатів партії 40 опинилося в стайні, а 17 на волі. Голова комісії скликав загальні збори партійців, які ще лишилися в партії, й заявив їм:

— Чистка у вашій станиці закінчена, але це не значить, що вона закінчена взагалі. Ми не вийдемо з Кубані доти, доки не буде зламано саботаж. В разі потреби я можу повернутись до вас і зробити повторну перевірку. Врахуйте, що партія лишає вас в своїх лавах умовно, даючи вам змогу виправдати себе. Основне завдання, яке стоїть перед вами: зламати куркульсько-петлюрівський саботаж на Кубані і виконати плян хлібоздачі. Ваше повсякденне гасло: смерть куркулю, хліб державі! Партія взагалі, а тов. Ста-

лін зокрема, будуть стежити, як ви виконуватимете цю першу зповідь комуніста. Від вас тепер зилежить, чи бути в лавах партії, чи на лаві підсудних...

Була глупа ніч, коли голова виголошував цю промову. Всі були стомлені й виснажені від безсонних ночей і нервового напруження. Посоловілими очима дивились партійці на голову комісії й намагалися запам'ятати кожне його слово. Кожен з них почував себе так, як в'язень, засуджений на смертну кару, яку з „височайшого повелення” несподівано замінили на досмертну каторгу. Хоч і страшна кара, але все таки життя не відібране!

Складна то історія бути членом правлячої в СССР комуністичної партії! Переваги, які мали комуністи, це монополія на керівну, чи „блатну”*), посаду і безмежне право на дух і тіло безпартійної, сірої маси. Але не догодив раз і ГПУ закачує закрівавлені рукави й летять партійні голови нарівні з безпартійними. Навіть легше, бо з партійця більше питають (недарма ж авангардом революції звався!), В такі критичні моменти більшість пар-

---

* „Блатна” посада — посада, на якій можна було мати більше, як законом установлена платня.

тійців була б щаслива почувати себе безпартійними, але то неможливо. Вийти з партії за власним бажанням, було рівнозначним прилюдно заявити, що не погоджуєшся з політикою партії, за те — смерть. Невийдеш сам, то викинуть як побутово-розкладеного, чи буржуазного націоналіста, чи саботажника, чи ще за щось подібне і тоді також смерть!

На другий день рано (як закінчилась чистка) великий загін ГПУ, що прибув уночі, оточив всіх вичищених і арештованих комуністів і погнав їх на ст. Бур-сак, де вже чекали вагони, спеціально приготовані для „авангарду революції”. Увечері поїзд відійшов у напрямку Ростова. Більше про наших комуністів ніхто нічого не чув. Були та загули, як і все під сталінським сонцем, яке гріє, гріє, а тоді раптом припече і... тільки попіл лишається та й той до першого вітру.

Виряджав їх в останню дорогу новий уповноважений райкому, товариш Шор. Шор прибув разом з загоном ГПУ. Невеличкий на зріст, середніх літ, з трьома зморшками на лобі й невеличкими олив'яними очима, ходить товариш Шор по станиці гордо і впевнено. Довгою кавалерійською шинелею по землі волочить, сталевими шпорами на чобітках англій-

ського кроку побрязкує — про свою силу людям нагадує. А силу велику мав. Тепер ні голова станичної ради, ні голова колгоспу не мали права без згоди товариша Шора не то що видати щось комусь, а навіть звичайного розпорядження про розміщення робочої сили дати. На все товариш Шор мав свій високий дозвіл дати.

На другий день з'явився він і в школі. Мовчки оглядав портрети українських письменників по стінах, а тоді поцікавився книгозбірнею. Заглядав у кожну книжку, немов хотів побачити: а чи нема тут петлюрівщини, чи якоїсь іншої української „крамоли”? Треба признатися щиро, що в нашій книгозбірні були книжки, що в Україні вже були вилучені, бо на наше щастя тут майже ніхто не розумівся в українських книжках, то книжки вилучались на Кубані за рік, чи два після постанови. Як правило на працю на Кубань їхали націоналісти, які не могли далі зберігати своє життя в Києві, чи в Харкові, то ніхто й не помагав органам народньої освіти, чи паркомам вишукувати заборонені книжки, а навіть навпаки. Отже й не дивно, що товариш Шор не знайшов у нас ніякої „контрреволюції”. З тим і пішов.

Підвечір мене й директора школи покликали до станичної ради. Повели до Шора. Сидів за письмовим столом, застеленим червоною шматою. Коли ми зайшли, то він без жодного вступу, властивого в таких випадках всім „сововетработникам“, з неприхованою іддю привітав нас:

— Ну, чтож, „пани українські патріоти“? Чем похвастаєтесь?

Ми остовпіли від такого несподіваного привітання. Директор школи аж зупинився від несподіванки. Справді, так говорить лише слідчий ГПУ, та й то тільки тоді, коли його жертва вже сидить в льохах катівні. На волі, та ще з радянським учителем, така розмова не була зовсім нормальною.

— Що ви зупинились, Павле Дем'яновичу, — звертаюсь я до директора. — Хіба не бачите, що товариш Шор жартує?

Але товариш Шор зеленіє від люті, вискакує з-за столу й кричить:

— Я вам покажу „жартує“! Я пожартую зараз!

Підбігає до мене і, бризкаючи слиною з посинілих губів, кричить:

— До яких пор тебе ноги по советской землі насіть будут?!!

Я відступив. Почуваю, що блідну. Мені здавалось, що Шор зараз подзвонить і я за дві-три хвилини буду в отаманській стайні, а відти вже не вийдеш на світ Божий. Оглядаюсь назад. Павло Дем'янович стоїть серед кімнати, не знаючи що робити: чи йти до мене, чи шукати спасіння в дверях. А Шор то кричить, то сичить, як гадюка: тихо, але виразно:

— То ви саботажникам, куркулям, контрреволюції кубанській петлюрівську Україну зробити хочете? То ви, замість того, щоб партії допомогти хліб зібрати, в школах українських „культурних“ діячів понавішували, а бібліотеку замість радянських книжок контрреволюційною нигилизною напхали? Думаєте, що партія не бачить ваших штучок?

— Ну, товариш Шор, це вже занадто, — заперечую я.

— Що? То ти ще й ногами дригаєш? Незайману панну з себе вдаєш? А Єфремов і Яворський у шкільній бібліотеці, то це що таке? Це по вашому лише „українізація“? — визвірився й замовк, чекаючи на відповідь.

Ми почали виправдовуватись, що „Історія українського письменства“ академ. Єфремова й „Економічна історія України“

марксиста Яворського — приватні книжки, які випадково лежали в бібліотечній шахві. Але де там! І слухати не хоче.

— Ми вас уже розкусили, — шипить аж свище Шор, — але не хочемо тепер на вас час гаяти. Потім ви нам про все розкажете, а тепер — одне завдання: зламати саботаж і здати хліб державі! Здати все! До снопа! До колоска! До зерна! До... — товариш Шор запнувся на хвилинку, а тоді закінчив, протягаючи кожен склад:

— Ди пи-лин-ки! Розумієте?

І замовк. Бачу, що криза минула. Його обличчя з синього стало знову червоним.

— Ну, — моргаю одним оком до Павла Дем'яновича. — Сьогодні ще живем!

А Шор з ката ГПУ знову перетворився на всесильного уловного раю, якому й сонце коритись мусить, і наказує:

— Завтра школи йдуть копати цукрові буряки. Зрозуміли? Торгуватися тепер не будемо, „пани“ українці?

Бажання „торгуватися“ ми таки більше не мали...

VIII.

Почався грабунок. Грабунок серед білого дня: прилюдний і узаконений. Наказ, — як гостре лезо ножа над горлом кожного комуніста, кожного безпартійного активіста, як петля над головою кожного сільського інтелігента, — безвідклично й невблагано велів:

— Хліб державі! Тільки державі й нікому більше!

О, вікову традицію має Москва в продукції рабів! В цьому внутрішня сила московської ідеології: раб — підстава багатства й величі держави! Це знав Юрій Долгоруков, в цьому не сумнівався Іван Грозний, це було програмою Петра й Катерини Великих, це стало практикою „геніяльного“ Леніна й „богорівного“ Сталіна. Відняти землю й засоби виробництва, а потім позбавити останнього кусця хліба і процес фабрикації рабів закінчено. Тоді запрягай їх до воза, а на кінці довгого дишля повісь кусок цвілої шкоринки, хлясни бичем і всі тягнутимуть отого мбсковського воза й від „щастя“ співатимуть на всю країну, на весь світ:

„Масква мая, страна мая,
Ти самая любімая“...

Страхтлива московська потвора, що богопротивним павуком розчепірилась на шостій частині земної кулі, з лише Москві властивим цинізмом назвала свого воза „батьківщиною всіх трудящих“, хляскає бичем, клацає ненаситними щелепами і, як казкове страховисько, сипливим голо-сом реве:

— Хліба! Дайош хліба!

І від крику того осипалося листя з дерев по садах станичних...

І від ревіння того чорніли лани сон-цезлоті кубанські...

І тоді:

віями довгими плакала осінь холодна над степами безкраїми й станицями роз-логими.

І тоді:

почорніли станиці квітучі й сірий сум передсмертний на обличчя людські своєю тінь кинув.

А смерть голодна, з волі „любимого вождя“ московського, страхтливим мари-вом повзла з північної столиці, одержав-ши сталінську путьовку:

— На Кубань!

Бачили козаки, що повільно, але впев-нено йде на них цей найщедріший пода-рунок Матушки-Росії. Іде і, йдучи, зубами клацає, багатих жнив сподіваючись.

Ніхто не говорить нічого, не думає ні про що, тільки про хліб:

— Як його взяти? Де його сховати?

І добували козаки ту пшеницю золоту тяжко. Ой, тяжко, бо треба вміти взяти її з свого, але в московський кулак за-тиснутого, степу родючого. А „старший брат“ добре за „молодшим“ стежить — і в кишені пошукає: не бери, бо то мов! То ж ховають козаки золотаве зерно „Кубанки“, „Українки“ й „Кооператорки“ за халяви, за підшивки, за латки на спи-нах, у картузах, у холошах, коло чере-виків підв'язаних. Ховають і несуть оту пшеничку свою, потом-кривавицею запра-цьовану, до дворищ своїх сумних, бур'я-нами порослих. Як бджоли нектар, дару-нок Божий, зносять її: по зернятці, по жмінці!

Де ж тебе, пшеничко-годувальнице на-ша, заховати, щоб око всевидящее з Крем-ля московського не запримітило? І не-чувані ще, скільки світ стоїть, схованки на зерно перелякані люди вишукують: під фундаменти печей замурують, у пля-шки насипають і в гній кладуть, у поло-ву й солому розсипають, у свіжі могили на цвинтарях закопують...

А в Москви союзник вірний знайшов-ся: мишва, як сарана, степи вкриває, най-

таємніші схованки вишукує і, що москаль не забрав, то мишва поїсть!

Ні, така смерть неблагана, невідкличана на Кубань прийшла. Як кара Божа за гріхи батьків на край упала...

* *
* *

Ціла бригада шукачів „зернових ям“ створена в станиці. В кузнях для їх спеціальні сталеві списи виготовлено і йдуть вони, оті бездушні сталінсько-московські посіпаки, з тими списками, як гицлі, по дворах, по городах. Полотніе обличчя в цілої родини, коли такі гості в двір заходять. А їм байдуже: Москва сльозам не вірить і жалю не має. Не тільки землю довбуть, а й підлоги по хатах зривають, печі розбивають. Знайдуть — вони тішаться, не знайдуть — козак щасливий, що голодна смерть завтра ще не прийде.

Ніколай Хвостіков надзвичайний нюх на ями має. Не дарма його „королем шукачів ям“ назвали. Це він знайшов понад триста схованок, в яких було декілька тонн збіжжя. Його вже преміювали, його прізвище в Кремль самому Сталінові телеграфом переказали.

Але все свій кінець має — спорожніли й ями вже. І товариш Шор, райкому партії відпоручник цириий, новий наказ

дає: забрати пшоно, муку, крупи, сояшники й печений хліб. Люди вже не плакали, а тужили, як по мертвому. Хвостіков забирив останню півлітру пшоно, яку жінка до скрині з одягом заховала, „націоналізував“ останній кусок хліба з столу, забирив насіння гарбузове, щоб роздати його своїй бригаді, як „трофеї“.

Комсомолец Юдин, що з бригади Хвостікова, десь коло півночі зайшов з своїми підручними до одної хати. Саме тоді нещаслива господиня хліб, наполовину з просяною лускою замішений, до печі саджала. Активісти розсілися на лаві й чекали, поки випечеться той, не в добрий час замішений, хліб, бо тісто забирати заборонив Хвостіков, Хто зна що, чи то вдовині сльози, чи то злякано-благальні очі дрібних діток, що як заганні зайченята на псів дивляться, дивились на комсомольців, вплинули на Юдина і збудили в його людські почуття, але факт, що він, дочекавшись хліба, взяв одну хлібину, а три залишив.

Довідався про це Хвостіков і трохи не збожеволів від люті. Як несамовитий прибіг до вдови, перешпортав усю хату, але хліба не знайшов. Ще більше розлючений невдачею, бо був певен, що вдова не дала дітям весь хліб відразу з'їсти,

написав рапорт Шорові, що Юдин „втрапив клясову чуйність, злигався з куркулями й саботажниками й родини розкуркулених хлібом постачає“. Юдина замкнули до отаманської стайні, а на другий день разом з кількома „саботажниками“ погнали до Тихоріцька. Після того ніякий активіст жалю не мав.

Так кінчався листопад 1932 року. Ішли дні за днями, однакові своєю безнадією й горем однакові. В кінці листопаду до станиці з'явився загін ГПУ. Це була остання стадія перед ліквідацією станиці. Такі загони вже були в станицях Полтавській та Уманській. Начальник загону мав повноважність в разі потреби прийти до станичної ради й заявити:

— З цієї хвили радянська влада в станиці не існує. Я — військвий комендант станиці.

Все, що було на той час в станиці, тратить свої права. Навіть партійці механічно з партії вибувають і йдуть на висилку поруч з безпартійними „саботажниками“.

Покищо загін сидів тихо. До всього придивлявся, до всього прислухався, але навіть поради будь кому не давав. Місцева влада скаженіла, щоб направити ситуацію. Особливо заворушилися активіс-

ти, коли прибула ціла валка колгоспників з сталінградського краю на „прорив“. Гості їхали на своїх возах, везли свої серпи й коси. На передньому возі якась жінка, що сиділа, звисивши свої червоні, порепані ноги, тримала на граблях червоний прапор. Це мало символізувати творчу співпрацю народів СРСР.

Мрячив дощик, густий і надокучливий. Виходили статечні козаки, ставали на воротах і мовчки дивилися на цей невиданий ще карнавал. Не розуміли мети цієї комедії: кінчається листопад, а розумні, дорослі люди зганяють з далеких країв людей на жнива. Стою й я під школою й теж думаю: безмежна глупота, чи провокація? Задумався й не зчувся, як хтось підійшов і, поклавши руку на плече, привітався:

— Добри вечір! Любуєтесь ударниками?

Оглядаюся — Павло Діброва. Давно не бачив його: не до риби тепер.

— Як живете? — питаю. — Як ваша пасіка? Чи вдалося заховати?

— Ще не знайшли, — відповідає Павло. — Але щось тепер думати треба, бо хліба і в мене обмаль. Доведеться десь до колгоспу причепитись, бо я, то ще сяк-так, але двоє внучків у мене. Я... —

Діброва запнувся, але то на мент один.— Я не казав вам ще... Боявся трохи, а тепер скажу: сина й невістку заслали, а двох внучків на мене лишилося. Треба їм якусь раду давати.

На цьому й кінчилася наша розмова, бо небезпечно осторонь від людей удвох стояти. Розійшлися. Дивлюся вслід Діброві, що зігнувшись пішов назустріч вечірнім сутінкам. Зігнувся більше, як літом, але ступає твердо й упевнено.

— Цей ще перезимує, — думаю. — Дав би то Бог ще й іншим такої сили й живучости, бо йде справді нечувана своїми страхіттями сталінська зима...

Тиша важкою ковдрою впала на землю. На станицю надходила темна, осіння ніч. Вона йшла навально, з усіх боків. Світла по хатах невидно. Тільки в будинках станичної ради та загону ГПУ світилось. Лише там були живі люди, а в решті хат — раби, приречені на голодну смерть.

Густий, осінній дощик імжив цілу ніч і наганяв ще більшої нудьги. Було страшно лігати спати, бо не знає людина, що станеться до ранку.

Десь на Заріччі озвалась собака. Не люто, а злякано-тривожно. Розрізала своїм голосом мертву темряву ночі й замовк-

ла. Пізніше собаки заговорили по всій станиці: то брехали, то вили злякано.

І так — до ранку...

ІХ.

До ранку паморозь впала на землю. Сіро-жовті бур'яни прикрасились льодовими сережками, а сірі тумани стояли над станицею, як символ горя й безнадії. Приходжу до школи трохи раніше, як звичайно. Не сидиться тепер на самоті — до гурту людину тягне. Бачу, що майже всі вчителі вже поприходили. На обличчі кожного — переляк.

— Чи чули? — до мене всі разом.

-- Ні. А що? — питаю, а тривога груди здушує.

— П'ятсот господарств розкуркулено за ніч. П'ятсот чоловіків і п'ятсот жінок арештовано. Отаманська стайня поділена тепер на дві частини: чоловічу й жіночу.

— Ну, — звертаюсь я до нашого історика. — Докозакувались ми з вами, Ірино Павлівно. З Києва повтікали, щоб тут попастись.

Але виявилось, що це ще не в сто-відсоткове виселення. Загін ГПУ сю ніч був неутральний. Це була звичайна пля-

нова акція, якою керував уповноважений райкому Шор.

Боялися, що школа припинить своє існування, бо де візьметься сила вчитись, коли батька-матір забрали, а хату розграбили? Але надиво майже всі учні походились. Ми ніяк не могли зрозуміти, що саме сьогодні погнало дітей до школи: звичка? Страх бути на самоті? Чи нестримний потяг до науки? Так чи інакше, а ми мусіли починати працю.

Проти вікна моєї класи — майдан. Поруч з майданом — двір станичної ради, де стоїть довжезна отаманська стайня, з червоної цегли мурована, білою, цинковою бляхою вкрита. Трохи вище стояв великий двоповерховий будинок станичної ради. Бачу, як ГПУ оточує двір. На кожному розі дощатої загороди ставлять вартового. Декілька гепеушників їздять верхи. З стайні виводять в'язнів на „прогулку“. Спочатку йде чоловічий відділ. Шикують їх у „взводи“ по військовому, а один з місцевих опричників стає серед двору й голосно кричить:

— Колонна, вніманіє! Ша-а-гом арш!

Так само, як за часів Павла на військовому плячу в Гатчині.

Чи не чудо це, щоб горді козаки, які на своїй землі навіть грізному цареві мос-

ковському не дозволяли себе ображати, тепер як діти слухались звичайного московського посіпаки? Неймовірно, але факт: кольона в декілька сот людей, як військо слухняне, маршерує.

— В ногу! .... вашу мати! — вигукує наглядч. — Тут сабатировать не удасться!

І козаки йдуть „в ногу“, не саботуючи, а так, як Москва велить. Дивлюсь на це все і аж тепер зрозумів, чого в СРСР і пса гірчицю їсти навчать, ще й вилізувати примусять.

І тоді — питання струмом у мозок:

Де вони, оті відважні й рішучі, безкомпромісові Косинчині герої, які „з вилами боронитимуть степ“?

Нема... Пропали разом зі степом, що душу йому Москва знеосібила, а тіло його комуна, як іржа залізо, покалічила. Нема що боронити, то й герої перевелися.

І тоді — бажання тугою в кров:

Де ж вони, оті сонцем обціловані, борці Юрія Липи, у яких — лиш один вірний приятель: „кулемет“, що „як злий пес не давав обкрадати Націю“?

Нема... Бо Націю Москва доідав, а замість неї, як гідке опудало у брудному

тумані, стирчить потворний, інтернаціональний божок — соціалізм.

І це я бачу сьогодні на майдані станиці Ново-Малоросійської. І це щоденно відбувається по всіх широких просторах, де жирує Москва, але ми не розуміємо цього складного процесу творення „нової людини нашого часу“ й наївно ламаємо голови:

— Чим пояснити таке терпіння народів цілих, а не лише одиниць?

Ми хочемо неможливого: з раба — героя!

А тим часом, на майдані пересувають людьми, як ляльками.

— Колонна, стой!

Стали. Голови до землі схилили, ніби чекають, що московська сокира ось-ось по в'язах стукне.

— Направо! Десять шагів вперёд, марш! Можна правіться!

І декілька сот колишніх людей, а тепер соціалістичних роботів, спускають штани і з дозволу „наймудрішого“ й „найгеніяльнішого“ володаря московського...

— Дозвольте й мені подивитись, бо там десь мої тато...

Це — Оксанка сіроока, моя найкраща учениця. Стоїть і не плаче, але нелюдський жаль і образа нечувана в її вели-

ких очах притулок знайшли. Я розгубився від несподіванки. Не знаю, що сказати, чим потішити цю нещасну дитину. Хотів сказати, щоб пішла на двір, може до тину допустять її, але в цей час в'язнів уже заганяли до стайні.

Продзвенів дзвінок і я пішов з класу. Назустріч мені з усіх кімнат вибігали діти і, не звертаючи ні на що уваги, бігли з дверей школи на майдан, бо туди вже вивели жінок. Як вода в нестримному потоці, бігли вони з дверей школи на майдан. Підбігали до огорожі, припадали до неї й вигуки щастя й горя, радості й трагізму лунали на майдані. Вчителі повиходили з школи й схвильовано дивились на цю нелюдську сцену.

Варта збентежилась. Розпачливо вибухнув постріл. Вдарився луною в затуманені береги ріки й заглох, як скарга на кривду, що Кубані зроблена. Майдан завмер. Чекало все, що далі буде. Було почуття, що вісиш на тонкій нитці, яка щохвили урватись може і тоді життя людське полетить у безодню. Але ГПУ бачило, що стріли тут не допоможуть. Негайно покликали на допомогу активістів і почали відривати дітей від матерів. Та то не було так легко. Прошло з півгодини ча-

су, поки жінок руками, ногами й прикладами загнали до стайні...

Так закінчилась „прогулка“ арештованих. На цьому закінчилася й праця в школі й почалися довготермінові ваканції, кінець яких ніхто не міг передбачити...

Х.

Глуха чутка про скору ліквідацію української ходила по Кубані, затруювала свідомість і гнітила душу. Деякі слабодухи вже повільно повертали в бік „єдиної невідомої“, що для зовнішньої відміни тепер перебудувалася на „пролетарській основі“. В деяких станицях позривали українські вивіски й замінили їх російськими. В інших школи, не чекаючи ніякого наказу, самовільно русифікувалися. Але почувалася слабкість і нерішучість з обох боків. Треба було натиску, якогось шаленого вітру, що розірвав би оцю завісу непевности, яка розділяв тепер Україну й Кубань. Хоч роз'яснення якогось треба було, а його нема. Мовчить район, не озивається й край, що міститься тепер в Ростові.

А натиск Москви росте й росте. Невідомо чого перестали приходити україн-

ські часописи з Ростова, Харкова й Києва. Офіційної заборони нема, але й часописів нема. Скарги на пошту не допомогли — пошта каже, що то вина виключно адміністрації.

— Але чому всіх разом? — питаємо.
— Хіба змовились?

Знизують плечима й потішають:

— Будете російські читати — ці приходять добре.

Разом з тим станична пекарня одержала наказ випікати хліб лише для вчителів і то не для всіх, а тільки для приїжджих, які не мали зовсім з чого жити. Хліб пекли з просяної муки, навіть не відсіявши луски. Вкусиш кусочок такого хліба, жуєш його, жуєш, а він усе прибивається в роті. Хоч як їсти хочеш, а не ковтнеш без води.

Прийшов кінець. Плян виконано: голод на Кубані — доконаний факт. Всі поїзди переповнені втікачами. Тихоріцький двірць не вміщає людей. Щоб сісти на поїзд, треба чекати тижнями, або вийти пішки за межі Кубані. Горда й могутня Кубань, цей найбільш відпорний український край, — переможена й знищена. Лежачого не б'ють! — говорить загально-людська мораль, але для Росії „закони не писані“. Було тільки дати півкіла хліба на день

і всі козаки працювали б, як воли, бо хто вмирати голодною смертю хоче? Але Росію це не цікавить. Завдання не в тім, щоб зробити з козака „чесного колгоспника”, а треба було втяти лінію української оборони, яка перейшла в наступ. Обезкровити українську націю не духово, бо тут Москва безсила вже, а просто фізично. Зменшити на 20-30 відсотків фізичну потугу України, чим збільшити оборонний потенціал Росії. Саме в цьому полягала „генеральна лінія” партії.

Шор, всевидящее партійне око в станиці Ново-Малоросійській, чудово виконував наказ партії. За два цісяці перебування в станиці він міг сміло рапортувати:

— Наказ виконано: хліб забрав, люди мруть...

Але Москва не сурмить перемир'я. Навпаки, велить добивати вмираючих. В станицю приїхала виїзна сесія народного суду з Тихоріцька, щоб за законом від 7. 8. 1932 року судити на місці всіх, хто вмираючи взяв якогось качана в степу.

Першою жертвою суду став Павло Діброва. Він працював конюхом в одному з колгоспів. Повертаючись з роботи, щоразу брав у кишені кукурудзу з жолобів і годував нею своїх онуків. Хвостіков на

доручення Шора контролював конюхів і, перестрівши Діброву, знайшов у його кишенях зерно, отже, піймав на готовому.

Суд був „скорий і правий”. Кваліфікували Діброву, як „злісного ворога держави, запеклого куркуля, що мав намір заморити голодом кінське поголів'я колгоспу, щоб підірвати воєнну й господарську міць єдиної в світі пролетарської держави”.

За цей злочин — розстріл.

За Дібровою протягом двох днів пішло ще декілька колгоспників. Але на це вже ніхто не звертав уваги. Навіть не хвилювало це нікого, бо кожен був певен, що смерть — неминуча тепер. Яка різниця, коли й від чого: чи сьогодні від кулі, чи завтра від голоду, чи післязавтра на каторзі?

Вчителі, навіть місцеві, шукали способу виїхати з станиці, щоб зберегти життя. Така думка була й у мене, але соромно було дезертирувати. Вирішую піхати перед тим до Краснодару, щоб там з'ясувати становище. Український педагогічний інститут ім. Миколи Скрипника в Краснодарі був основним сіячем українства на Кубані. Тон і напрям розмосковлення краю задавали професор Іван Шала і доцент Петро Гребінник. Хтож, як

не вони, мали порадити, що робити: вітати, чи лишатись?

Недовго думаючи, виходжу крадькома з станиці, степами обходжу заставу ГПУ, що стоїть на головному шляху, і пробираюсь до станції Бурсак. Купую квиток і знову никаю поза станцією, бо самовільний виїзд із станиці заборонено і я боюсь арешту. Врешті — їду. В поїзді, що йде з Ростова, купую кравву газету „Молот“ і, розкривши, жажнувся. На першій сторінці величезними літерами стояло:

— Нет больше станицы Полтавской — націоналістического кулацко-петлюровского гнезда на Кубані! Есть станица Красноармейская — верная опора советской власти і колхозного строя!

Далі йшов репортаж про стовідсоткове виселення мешканів станиці, повідомлення про переіменування її і відомості, що перший транспорт нових мешканців уже прибув у станицю. Нові мешканці походили з Західної області, себто з районів Пскова й Новгороду. Як нашішка над голодною Кубанню, повідомлялося скільки муки, крупи та інших продуктів завезено до станиці Полтавської, чи то пак, Красноармейської. Смакувалося, який гарний хліб випікає пекарня станиці...

Поруч з цим — передова на тему: Кубань мусить врахувати сумний кінець станиці Полтавської і негайно виконати плян хлібоздачі. Нехай знають українські націоналісти, що на черзі за Полтавською мають бути станиці Уманська, Старо-Минська, Ново-Дерев'янківська, Ново-Малоросійська, Ново-Минська...

Ще ніколи Кубанський Інститут ім. Скрипника не був такий гомінкий, як сьогодні. В коритарах повно студентів і кожний з них щось говорить, сперечається, переконує. Чути вигуки:

— Це — суперечить Леніновому вченню про націю... Так не може бути!

— А ви думали, ховаючись за Леніна, з Росії Україну робити? Не вдасться!

Не прислухаюсь, а йду, майже біжу, до проф. Шалі. Застав його в мовному кабінеті. Стояв коло столу, задумано дивився перед себе, а щиколотками нервово по столі стукав. Бачу, що не помічає, що робить.

— То що доброго? — питаю.

— Хіба не бачите? Москва грає, як по нотах. Але чого ви й досі тут? Чи життя надокучило?

— А де маю бути?

— Де хочете, але не тут. Негайно тікати. Ще сьогодні.

— А чогож ви не втікаєте? — питаю.

— Я? — здивувався. — Мені пізно вже. За мною по п'ятах ходять. Сьогодні мене заберуть. І Гребінника також...

Посміхувся спокійно й ніяково трохи. Жаль приреченої людини в тій посмішці був. Не за життям, а за працею недовершеною той жаль у його.

Виймаю газету й кладу перед ним:

— Бачили? — питаю.

— І бачив, і чув. Вночі був у мене вчитель з Полтавської. Розказував. То — жах: з 30 тисяч населення тільки 95 родин залишено...

— А це бачили? — питає й дає мені невеличку транспортну газетку, в якій на першій сторінці було вміщено „Постановлення“ про скасування українізації. — Інститут сьогодні вже русифікується. Вже прибули нові навчальні пляни.

— А чому ж у „Молоті“ нема про це? — дивуюсь.

— Не знаєте злочинської тактики? Бояться круто повертати, то не всім разом говорять. Як у „Молоті“ об'являть, то всі в один день знатимуть. Вони не є такі сильні, як ми часто думаємо: завору-

шення тепер могли б мати трагічні наслідки для „Матушки-Росії“.

Говорили недовго, бо майже виганяє мене професор:

— Ідьте, ідьте, бо може за годину вже пізно буде. Ви забуваєте, що бути зі мною не зовсім безпечно...

Прощаюсь, бо такі небезпечно затримуватись. Та й чи варто улегшувати роботу для ГПУ, самому до їх рук лізучи?

— То де зустрінемося: у Києві, чи на каналі десь? — жартую.

— Не смієте попадатись туди, — говорить твердо професор, — Найбільше героїство бути на волі й працювати, а змерти, чи до в'язниці попасти — кожен зумів. А за Кубань не забувайте, бо це земля наша, українська. Не з катеринських часів, бо ще Святослав з косогами й ясами за землю Тмутороканську бився...

Виходжу від проф. Шалі і йду до станції. Вечорів. Зривається вітер зі сходу. Сердито рве дим над дахами і перекидає сміттям по вулицях. У місті тихо й порожньо. Часом на розі стоять двоє: троє, що чекають приїжджого і просять:

— Продай хліба, браток. Добре заплачу, ти не бійся.

А коли куплять, то ніяк поділити тієї

хлібини не можуть: все комусь „менше“ припадає. Тоді лаються по-соціалістичному: гостро й пагано. Часто чути ім'я „любимого“ й „дорогого“ штурмана соціалізму:

— .... твою Сталіна мати...

Тоскно. Сірий сум разом з вечором на голодне місто спадає. Морозить. Пролітає сніжок. Важко крокує люта московська зима — 1933-тя, сталінська...

До станиці не доїхав. На Бурсаку мене чекала Ірина Павлівна, викладачка історії:

— Не йдіть туди, бо по вас приходили вже... Я просила, щоб ваші речі вивезли сюди.

Сиділи на темній, холодній станції і чекали. Коло півночі м'ягко залопотіла шкільна „лінійка“. То наш візник, старий козак Р-ко, мої валізи вивіз.

— Щасливі ви, що вже вирвались, а як то ми перебудемо? — до нас говорять.

— Та й вам треба десь виїхати. Чого ж смерті чекати?

— Ні, нам не можна, бо на кого ж свою землю лишимо, як усі поїдемо? Та

й чи пристало козакові свого хліба в москаля жєбрати?

І справді: чи пристало і чи дасть він його? Не дасть, бо москаль смерті нашої хоче...

Підходить поїзд. Прощаємось.

— Не забувайте нас! Приїжджайте, як живі будете...

Ні, не забудемо. І не помремо всі, бо земля наша нам силу дає. А приїдемо напевно, бо це не втеча, а відступ. Тільки короткий, тимчасовий відступ. Ми вернемо до тебе, земле сонячна! Вернемо і не лишимо більше, бо Кубань — земля українська, козака...

